

## بررسی ساختار فرمی طرح و نقش قالی های شهری معاصر استان خراسان جنوبی

مقاله پژوهشی (صفحه ۵۳-۳۶)

فروش رحمانی<sup>۱</sup>، علی وندشعاری<sup>۲</sup>، عبدالله میرزایی<sup>۳</sup>، وحیده حسامی<sup>۴</sup>

۱- دانشجوی دکتری دانشگاه الزهرا (س)

۲- دانشیار دانشکده فرش دانشگاه هنر اسلامی تبریز (نویسنده مسئول)

۳- دانشیار دانشکده فرش دانشگاه هنر اسلامی تبریز

۴- مربی، دانشکده هنر دانشگاه بیرجند

DOI: 10.22077/NIA.2023.5632.1676

### چکیده

استان خراسان جنوبی یکی از مهم ترین قطب های بافندگی فرش در ایران است. مطالعه طرح های به کاررفته در هنر قالی بافی این استان، نشان می دهد این طرح ها متناسب با جغرافیای بافت قالی ها، در سه سبک طراحی شهری، روستایی و عشایری بافته می شوند. هدف از پژوهش حاضر مطالعه طرح و نقش و تحلیل فرمی قالی های شهری و ارائه طبقه بندی از طرح های معاصر این استان است تا از این طریق بتوان به مجموعه ای از اطلاعات طرح و نقش های بومی و اصیل در تولیدات به کاررفته دست یافت. روش پژوهش، توصیفی تحلیلی بوده و تجزیه و تحلیل اطلاعات به شیوه جزئی نگر (استقرایی) انجام گرفته است. روش جمع آوری اطلاعات مربوط به ادبیات و مباحث تاریخی، به صورت کتابخانه ای و بخش اصلی این پژوهش برپایه تحقیقات میدانی جهت جمع آوری نمونه تصاویر از قالی های مناطق مختلف خراسان جنوبی صورت پذیرفته است. بر این اساس به مطالعه نمونه قالی ها پرداخته شده است. جامعه آماری مطالعه شده مربوط به قالی های شهری خراسان جنوبی شامل ۲۰۸ نمونه است که مجموعاً ۱۶ قالی مورد بررسی قرار گرفته است. ارزیابی و تحلیل نتایج به دست آمده از مطالعه طرح و نقش قالی های این استان به همراه ارائه طبقه بندی از قالی های موجود، حاکی از رواج قالی بافی در همه مناطق، به جز شهرستان سرایان است. مطالعات نشان می دهد دست بافته های هر یک از این مناطق، بیانگر طرح و نقش مخصوص به خود است که شامل طرح های لچک ترنجی، قالی، واگیره ای، محرمت، خشتی و سرتاسری است. سبک پردازی برخی طرح های به کاررفته در مناطق مختلف، در ارتباط با یکدیگر است؛ مانند طرح خشتی که مختص به یک نقشه است و تفاوتی با طرح خشتی سایر مناطق خراسان جنوبی ندارد. همچنین گروه قالی های لچک ترنجی که بیشتر تکرار طرح های ماهی درهم و طرح سعدی است.

واژه های کلیدی: طرح و نقش، قالی دست باف شهری، خراسان جنوبی.

1- Email: Rahmani.farnoosh@yahoo.com

2- Email: A.vandshoari@tabriziau.ac.ir

3- Email: A.mirzaei@tabriziau.ac.ir

4- Email: Hesami@birjand.ac.ir

\*\* این مقاله برگرفته از پایان نامه نویسنده اول با عنوان «بررسی و تحلیل فرمی طرح و نقش قالی های معاصر استان خراسان جنوبی» و با راهنمایی استاد راهنمای اول آقای دکتر وندشعاری، آقای دکتر میرزایی و مشاوره خانم حسامی در دانشگاه هنر اسلامی تبریز - دانشکده فرش می باشد.

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۲۸ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۲/۲۵)

## مقدمه

با توجه به تقسیمات کشوری در سال ۱۳۸۳، استان خراسان به سه استان رضوی، شمالی و جنوبی تقسیم شده است. استان خراسان جنوبی به مرکزیت بیرجند دارای یازده شهرستان با نام‌های بیرجند، سربیشه، درمیان، نهبندان، قائن، زیرکوه، خوسف، فردوس، سرایان، بشرویه و طبس است. (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۹)

گوناگونی اقوام ساکن در این استان به دلیل موقعیت جغرافیایی منطقه سبب تولیدات متنوعی شده است. «طرح‌های رایج در این استان را به استثنای سه شهر فردوس، بشرویه و طبس که فرش‌هایی با طرح نایب دارند و در اصطلاح، نایب‌باف هستند، طرح‌های ریزه‌ماهی، خشتی، محرمت و... تشکیل می‌دهند. نود درصد طرح‌های ریزه‌ماهی و خشتی در شهرهای بیرجند، سربیشه، درمیان، خوسف و نهبندان بافته شده و ده درصد باقی‌مانده طرح‌ها را محرمت، واگیرهای، کله‌اسبی و همچنین طرح‌های اقباسی که برگرفته از سایر مناطق است، تشکیل می‌دهند» (خرمی، ۱۳۹۴: ۸۱۰).

با بررسی‌های میدانی انجام گرفته از مناطق مذکور مشخص شد وضعیت قالی‌بافی استان خراسان جنوبی دچار تغییر شده و منطقه سرایان و زیرکوه دارای بافندگی قالی شهری<sup>۱</sup> نبوده و سایر مناطق دارای تولیدات مشترکی در طرح و نقش با یکدیگر در منطقه بوده‌اند که در جامعه آماری مورد بررسی قرار گرفته است.

با توجه به نبود منابع کافی و به‌روزشده در حوزه جغرافیای بافت خراسان جنوبی، نیاز است که به بررسی و ثبت نمونه‌های بافته‌شده در چند دهه اخیر اقدام شود. هم‌اکنون منطقه بافت مورد نظر با چالش‌هایی همچون استفاده از طرح و نقشه‌هایی که بومی و متعلق به منطقه نیست، درگیر است و الگوهایی که در گذشته بافندگان از آن در فرش‌بافی استفاده می‌کردند، دچار تغییر محتوایی و ظاهری شده که باعث دور شدن از اصالت فرهنگی آن منطقه شده<sup>۲</sup> است که ضرورت انجام این پژوهش را دوچندان می‌کند. هدف اصلی تحقیق، شناخت انواع طرح و نقش قالی‌های شهری و امروزی خراسان جنوبی براساس مطالعات میدانی و بررسی ساختار نقوش و گزارش یافته‌ها به‌عنوان منبع دقیق و

به‌روزتری از وضعیت طراحی قالی‌های شهری استان است؛ بنابراین پرسش این است که تنوع طرح و نقش قالی‌های امروزی شهری خراسان جنوبی براساس مطالعات میدانی چگونه است؟

## نوع و روش انجام پژوهش

نوع تحقیق توصیفی تحلیلی و جمع‌آوری ترکیبی است که پیشینه تاریخی خراسان جنوبی کتابخانه‌ای و شناسایی نمونه قالی‌ها به‌صورت میدانی صورت گرفته است. برای مطالعه میدانی ابتدا مناطق شهری خراسان جنوبی شناسایی و سپس، با مراجعه میدانی به مناطق بافت، به شیوه هدفمند نمونه قالی‌ها در دسترس و با لحاظ کردن تنوع و غیرتکراری بودن انتخاب و عکاسی شده‌اند. جامعه آماری تحقیق شامل تمام قالی‌های شهری بافته‌شده در جغرافیای استان خراسان جنوبی بود که از این میان تعداد ۲۰۸ نمونه تصویر با حضور در میدان تحقیق عکاسی شد و سپس با مطالعه دقیق و حذف نمونه طرح‌های مشابه و با حفظ حداکثر تنوع، تعداد ۱۶ نمونه قالی به‌عنوان جامعه نمونه تحقیق مورد تحلیل و توصیف واقع شد.

جامعه آماری قالی‌ها به شکل هدفمند و براساس قالی‌های در دسترس و در حال تولید منطقه انتخاب شده است. با توجه به تنوع ساختار طرح و نقش قالی‌های جامعه آماری در مناطق شهری و برای شناسایی بهتر طرح‌ها، به تفکیک قالی‌ها براساس طبقه‌بندی رایج در طرح و نقش پرداخته شده است که در این میان طرح‌های قالی در جامعه آماری شامل ۵ دسته کلی است که در نمودار ۱ اشاره شده است. همچنین لازم به ذکر است معیار نام‌گذاری قالی‌ها، فرهنگ رایج در منطقه است.

در استان خراسان جنوبی به‌جز منطقه سرایان و زیرکوه همگی دارای تولیدات قالی شهری هستند و اسلوب و ویژگی‌های فنی بافت در قالی‌های شهری این استان گره نامتقارن<sup>۳</sup> و دارهای<sup>۴</sup> مورد استفاده، از نوع عمودی<sup>۵</sup> است؛ در ادامه، جدول ۱ نشان‌دهنده جغرافیای بررسی‌شده جامعه آماری است که در این پژوهش قالی‌های شهری این استان بررسی و معرفی شده‌اند.

جدول ۱: جامعه آماری بررسی‌شده در قالی‌های شهری استان خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

شهرستان				توابع
بیرجند	بیرجند	حاجی آباد	چاه‌زرد	چپکند
سربیشه	سربیشه	مود	چاج	باغ‌سنگ

توابع			شهرستان	
هندوالان	نوغاب	فورخاص	درخش	درمیان
محمدآباد	عربخانه	شوسف	نوغاب	نهبندان
	تغاب		خوسف	خوسف
	کورقند		قائن	قائن
	خانکوک		طیس	طیس
	آیسک		فردوس	فردوس
	حسین آباد		بشرویه	بشرویه

### پیشینه پژوهش

به لحاظ اهمیت و جایگاه خراسان جنوبی در جغرافیای فرش ایران، پژوهش‌های متعددی با موضوع فرش خراسان جنوبی به انجام رسیده است؛ از جمله این پژوهش‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد:

شهریاری (۱۴۰۰) در پایان‌نامه خود با عنوان «مطالعه تطبیقی طرح‌های قالی خشتی بیرجند و چهارمحال و بختیاری» به این موضوع اشاره می‌کند که عدم وجود فضای منفی (نبود فضای تهی)، گردش قاب‌ها در تناسبی خاص، و وجود تنوع در طیف رنگی در قالی‌های خشتی دو منطقه مشاهده می‌شود و از همین منظر می‌توان به تفاوت‌هایی پی برد. مریدی و دیگران (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل علیت و عاملیت در دگرگونی‌های دو دهه اخیر قالی ایران (مناطق مورد مطالعه: خراسان شمالی، خراسان رضوی، خراسان جنوبی)» به این نتیجه رسیده‌اند که موجودیت یک قالی در شرایط معمول، رابطه تنگاتنگی با علیت‌های (علل و شرایط) آن دارد؛ اما دگرگونی‌ها و تغییرات قالی در ابعاد مختلف آن در دوران اخیر بیشتر متأثر از فعالیت عاملیت‌ها (کارگزاران) بوده است. اسفهرودی (۱۳۹۶) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی تحلیلی قابلیت‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی شهر بیرجند در رونق فرش دست‌باف (با تأکید بر فرش بافی مود و درخش)» به این نتیجه رسید که بین دو منطقه درخش و مود از نظر تولید، حفظ و توسعه فرش، تفاوت معناداری وجود دارد و ارتباط معناداری بین متغیرهای فرهنگی تاریخی، محیطی، انسانی و اقتصادی با تولید، حفظ و توسعه فرش وجود دارد. همچنین متغیر شرایط اجتماعی ارتباط معناداری را با تولید، حفظ و توسعه فرش نشان نداد. عاملی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقش ماهی درهم (ریزه‌ماهی) در قالی بافی بیرجند» به این نتیجه رسید

که اساس متون قالی ریزه‌ماهی بیرجند همان‌گونه که از نامش پیداست، نقش‌مایه ریزه‌ماهی است؛ نقشی مربع‌شکل با مرکزیت یک گل هشت‌پر و دو ماهی تجرید یافته در پیرامونش؛ این نقش با تکرار بر متون ریزه‌ماهی نام واگیره ریزه‌ماهی به خود گرفته است. رخشانی مقدم (۱۳۹۵) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی علل رکود بازار فرش خراسان جنوبی» به این نتیجه رسید که خلأ قایت و نوآوری در طرح و نقش فرش دست‌بافت، شناخت سلیقه بازار مصرفی، توجه به کیفیت محصول، شناخت رقبای خارجی در بازار فروش و برداشتن تحریم، از عواملی هستند که در رونق بازار فرش سهم بسزایی دارند. عاملی و دیگران (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی در شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر» به این نتیجه رسید که در طول زمان، ساختار اصلی واگیره ثابت مانده؛ اما ابعاد آن بسیار کاهش یافته است. تغییر رنگ‌بندی از رنگ‌های تیره مثل سرمه‌ای (کبود) و قرمز (لاکی) به رنگ‌های روشن مثل سفید و کرم از دیگر تحولات ایجاد شده در فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر بوده است. عاملی (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود با عنوان «تحول نقش ریزه‌ماهی در فرش شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر» به این نتیجه رسید که در طول زمان، ساختار اصلی واگیره ثابت مانده؛ اما ابعاد آن بسیار کاهش یافته است. تغییر رنگ‌بندی از رنگ‌های تیره مثل سرمه‌ای و قرمز (لاکی) به رنگ‌های روشن مثل سفید و کرم از دیگر تحولات ایجاد شده در فرش‌های ریزه‌ماهی بیرجند طی دهه‌های اخیر بوده است. همچنین فاطمه عاملی با همکاری دیگران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تغییرات فرش‌های ریزه‌ماهی در شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر» نتایج حاصل از پایان‌نامه خود را بازنشر کرده است. افتاده (۱۳۹۳) در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی نقوش قالیچه‌های بلوچی

### تاریخچه قالی‌بافی در استان خراسان جنوبی

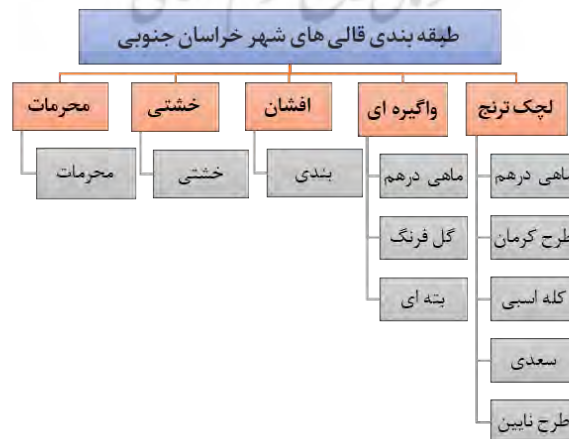
از جمله مناطق ایران که در حیطه فرش‌بافی از گذشته تا کنون دارای اصالت و پیشینه تاریخی بوده، استان خراسان جنوبی است و فرش‌های این منطقه با دارا بودن طرح و نقوش متنوع در نظام فرش‌بافی ایران از جایگاه قابل توجهی برخوردار است. به‌طور کلی وضعیت قالی‌بافی منطقه را طی صد سال اخیر می‌توان به سه دوره تقسیم کرد: دوره اول سال‌های قبل از ۱۳۰۰ ه. ش. که دوران بافت قالی خوب و ممتاز منطقه است. دوره دوم، سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۲ ه. ش. که در این دوره به‌دلیل عواقب جنگ‌های جهانی اول و دوم علی‌رغم تولیدات نسبتاً خوب در مناطقی همچون مود و شهر بیرجند رکود و آشفتگی خاصی در وضع صادرات و فروش فرش به وجود آمد. دوره سوم از سال ۱۳۳۰ ه. ش. دوران شکوفایی و تجدید حیات فرش منطقه آغاز شد و به‌تدریج با آغاز فعالیت تولیدکنندگان و بافندگان این هنر، شهرت گذشته خود را در این منطقه بازیافت (ژوله، ۱۳۷۵: ۷۰). این پژوهش به بررسی قالی‌های دوره سوم این منطقه و به مطالعه میدانی کلیه قالی‌های موجود در استان خراسان جنوبی پرداخته است.

### طبقه‌بندی طرح قالی‌های شهری خراسان جنوبی براساس یافته‌های پژوهش

بررسی‌های صورت‌پذیرفته نشان می‌دهد که طرح‌های رایج در قالی‌های شهری خراسان جنوبی شامل ۵ دسته کلی هستند که عبارت‌اند از: قالی‌های لچک‌ترنج، واگیره‌ای، افشان، خشتی و محرمات.

خراسان جنوبی» با بررسی ۲۰۰ نمونه از قالیچه‌های بلوچ منطقه، به مجموعه‌ای از نقش‌مایه‌های ذهنی‌بافت دست‌یافت که به کمک نقوش هندسی، توسط دختران و زنان عشایری و روستایی منطقه خراسان جنوبی بافته می‌شود. نتایج حاصله از مقاله‌ای از حسینی و صادقیان (۱۳۹۱) با عنوان «مطالعه تطبیقی نقوش هندسی گیاهی مشترک در نقشه‌های خشتی قالی بیرجند و چالستر» حاکی از آن است که با توجه به اصالت و تقدم بافت نقوش فرش خشتی چالستر نسبت به همین‌گونه فرش در بیرجند، پس از گذشت حدود پنج دهه از تقلید و تولید آن در بیرجند، نقوش و رنگ‌های موجود در آن بومی شده و کاملاً با شرایط محیطی منطقه هماهنگی پیدا کرده است. صوراسرافیل (۱۳۸۳) به شرح مختصری از فرش‌بافی خراسان جنوبی اشاره می‌کند و از قاینات به‌عنوان یکی از قطب‌های مهم فرش‌بافی شرق کشور در گذشته نام می‌برد. ژوله (۱۳۸۱) در تألیفی با نام برگ‌ها از قالی خراسان، به فرش‌بافی در منطقه خراسان جنوبی اشاره کرده است. اشترینر (۱۳۷۴) در مجموعه کتاب سه جلدی قالی‌ها و قالیچه‌های ایران، نکات و تصاویری راجع به قالی خراسان آورده است که قابل تأمل است.

پژوهش‌های ذکرشده هرکدام تأکید بیشتر بر یک منطقه و یا یک طرح خاص را مورد مطالعه قرار داده‌اند. پژوهش حاضر به‌لحاظ اینکه براساس مطالعات میدانی صورت‌گرفته، به شناسایی، مطالعه و بررسی طرح و نقش قالی‌های استان خراسان جنوبی پرداخته است، مستقل از پژوهش‌های پیشین است و اهداف متفاوتی دارد؛ بنابراین در عین توجه به آن‌ها، شامل یافته‌های متفاوتی خواهد بود.



نمودار ۱: طبقه‌بندی قالی‌های شهر خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)



جدول ۲ بر اساس ۵ دسته کلی طرح تنظیم شده که نام هر یک از قالی‌ها مرتبط با دسته‌بندی در مقابل آن‌ها قرار گرفته است. در این جدول، با استناد به یافته‌های میدانی، اسامی رایج

(محلّی) برای نام قالی‌ها آورده شده است که در این میان، تشابه اسمی نیز در بین قالی‌های خراسان جنوبی وجود دارد.

جدول ۲: طبقه‌بندی قالی‌های شهری خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

بشرویه	فردوس	طبس	قائن	خوسف	نهبندان	درمیان	سربیشه	بیرجند	طبقه بندی طرح و نقش قالی
طرح نایین	طرح نایین	طرح نایین		ماهی درهم	سعدی	ماهی درهم	طرح کرمان کله اسبی ماهی درهم	ماهی درهم	لچک ترنج
			ماهی درهم	ماهی درهم	بته‌ای	بته‌ای	ماهی درهم بته‌ای	ماهی درهم گل فرنک بته‌ای	واگیره‌ای
							محرمات	محرمات	محرمات
								بندی	افشان
					خشتی	خشتی		خشتی	قابی

در جدول ۳، تصاویر قالی‌ها بر اساس اسم آن‌ها طبقه‌بندی شده که در جداول پیشین از همه مناطق خراسان جنوبی در تحقیقات میدانی به دست آمده است. در ادامه مطالب نیز ویژگی‌های فرمی طرح و نقش این قالی‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

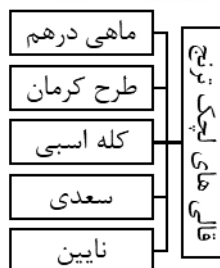
جدول ۳: تصاویر نمونه قالی‌های شهری بررسی‌شده استان خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

لچک ترنج			
			
تصویر (۱) طرح ماهی درهم، بیرجند	تصویر (۲) طرح ماهی درهم، بیرجند	تصویر (۲) طرح ماهی درهم، بیرجند	تصویر (۴) طرح کرمان، سربیشه، مود
			
تصویر (۵) طرح کله اسبی، سربیشه (مود)	تصویر (۶) طرح سعدی، نهبندان (میغان)	تصویر (۷) طرح نایین، طبس	تصویر (۸) طرح نایین، فردوس

واگیره‌ای			
			
تصویر (۱۲) طرح گل فرنگ، بیرجند	تصویر (۱۱) طرح بته، درمیان (درخش)	تصویر (۱۰) طرح بته، درمیان (درخش)	تصویر (۹) طرح ماهی درهم، بیرجند
خشتی	افشان	محرمات	
			
تصویر (۱۶) طرح خشتی، بیرجند	تصویر (۱۵) طرح افشان، بیرجند	تصویر (۱۴) طرح محرمات، بیرجند، حاجی آباد	تصویر (۱۳) طرح محرمات، بیرجند

آورده شده است تا بتوان با بررسی نتایج به دست آمده به خصوصیات فرمی در قالی‌ها دست یافت. لازم به توضیح است که برای درک بهتر تنوع موجود، قالی‌های لچک و ترنج‌دار و نیز قالی‌های با طرح واگیره‌ای، به عنوان شاخص تلقی شده که در ارائه نمونه‌ها برای بررسی از هم جدا شده‌اند.

**۱. معرفی طرح و نقش قالی‌های شهری خراسان جنوبی**  
در این مورد آنالیز خطی هر یک از تصاویر قالی‌های شهری به دست آمده از خراسان جنوبی، مطابق جدول ۳ تنظیم شده است؛ به این صورت که عناصر تشکیل دهنده ترنج، لچک، متن با بررسی نقش‌مایه، ساختار و حاشیه در جداول جداگانه‌ای



نمودار ۲: طبقه‌بندی قالی‌های لچک ترنج‌دار (نگارندگان، ۱۴۰۱)

تولیدکنندگان منطقه، نقش ریزه‌ماهی را بر این طرح پیاده کردند؛ به نحوی که تنها خطوط محیطی ترنج و لچک از طرح

**۱-۱. طرح ماهی درهم:** این نقش برگرفته از طرح گردان سعدی مرحوم دستجردی است. به دلیل زیبایی طرح سعدی،

بودند. این طرح در شهر مود و روستاهای پیرامون آن، بیجار، دستگرد، بلگرد، ابراهیم آباد، سورگ و چاچ تولید می‌شده است (صمیمی، ۱۳۹۹).

۴-۱. طرح سعدی: طراح نقشه سعدی، حسین دستجردی است که به واسطه علاقه وی به اشعار سعدی به حسین سعدی نیز شناخته می‌شد. اگر کلاله‌های اطراف ترنج ۱۶ عدد باشد، ربعی سعدی گفته می‌شود. در هر یک از چهار گوشه قالی لچک‌ترنج بزرگ به نام گل اریب شروع و گل‌بوته‌ها به تدریج تکمیل و بافته می‌شود (قلاسی مود و قلاسی مود، ۱۳۹۱: ۴۲). ساختار کلی متن در قالی لچک‌ترنج سعدی با نقوش ختایی همچون بته و گل شاه‌عباسی در اطراف ترنج اجرا شده است.

۵-۱. طرح ناپین: اساس این طرح را گل‌های طراحی شده خاصی تشکیل می‌دهند که به نام شاه‌عباسی مشهور شده است. این گل‌های تجریدیافته همراه شاخه، برگ‌ها، گاه اسلیمی‌ها و ختایی‌ها در متن و حاشیه فرش، نقشه اصلی را تشکیل می‌دهند. اصلی‌ترین طرح‌های مورد استفاده در فرش ناپین، طرح‌های شناخته‌شده بی‌نظیر شاه‌عباسی لچک‌ترنج با استفاده از ترکیبات اسلیمی ختایی است. استفاده مناسب از طرح‌های سنتی همراه با رنگ‌آمیزی خاص فرش‌های ناپین، هویتی خاص و جهانی برای این فرش‌ها تأمین کرده است (برقی، ۱۳۹۵: ۴۴). ساختار کلی متن در قالی لچک‌ترنج طرح ناپین با نقوش ختایی و به صورت پرکار با استفاده از نقوش گیاهی و انواع گل‌های شاه‌عباسی و گل گرد در اطراف ترنج اجرا شده است.

## ۲. تحلیل ساختار ترنج

با بررسی نمونه طرح‌های خطی از طبقه‌بندی فرم ترنج در قالی‌های شهری خراسان جنوبی، ساختارهای متنوع ترنج در این منطقه با نام‌های ترنج خورشیدی (سعدی)، لوزی و بیضی معرفی می‌شوند که خصوصیات فرمی مشترکی دارند. خصوصیات کلی ترنج‌های این منطقه در تصاویر خطی توضیح داده شده است.


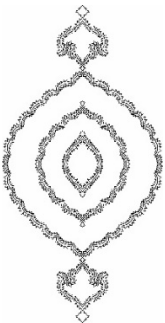
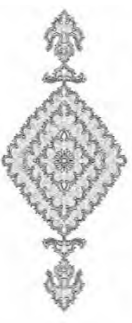
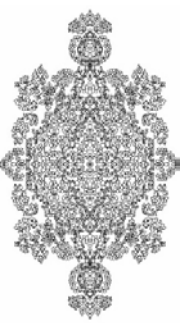

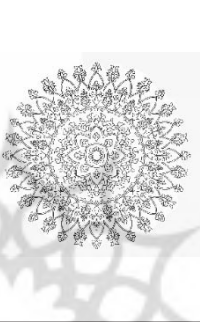
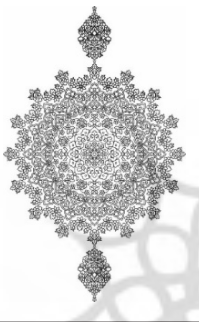
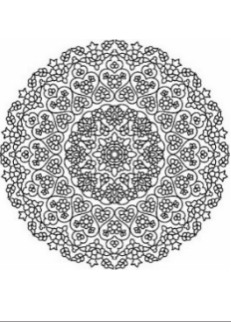
سعدی استخراج شد و در کل اجزای متن سعدی، اعم از لچک، ترنج، متن، کلاله‌ها، کله‌گل‌ها، سرترنج‌ها و سماور گوشه حفظ شد و فقط واگیره ریزه‌ماهی تعبیه و جایگزین نقوش شاه‌عباسی طرح سعدی شد. به این ترتیب طرح لچک‌ترنج ریزه‌ماهی، از طرح سعدی اقتباس و بندهای مربوط به لچک و ترنج از نقش سعدی جداسازی و الگوگیری شد و طرح ریزه‌ماهی به صورت گردان درآمد. «منظور از گردان بودن ریزه‌ماهی، خطوط محیطی یا بندها و یا در اصطلاح محلی «طناب» های ترنج و لچک است که شکل منحنی‌وار و گردان به خود گرفت» (عاملی، ۱۳۹۳: ۷۵). ساختار متن قالی در طرح لچک‌ترنج ماهی‌درهم متشکل از تکرار واگیره‌های ماهی به صورت متصل است.

۲-۱. طرح کرمان: اگرچه این طرح به نقشه کرمانی مشهور شده؛ ولی نه کرمانی اصیل است، نه مودی و نه بیرجندی؛ بلکه تلفیق و ادغامی است از نقشه کرمان و نقشه‌های محلی مود و ابداعات تازه و نو که حدود سی‌چهل سال قبل به وسیله جمشید مودی که یکی از طراحان بنام مود است، طرح‌ریزی و اجرا شده و عموماً به‌طور ربعی است؛ یعنی یک‌چهارم قالی مشابه و قرینه سه‌چهارم دیگر است که در زمینه‌های مختلف اعم از الکی و سورمه و کرم و شکلاتی و آبی و غیره بافته می‌شود (اسفهرودی، ۱۳۹۶: ۳۳) ساختار ترنج، فرمی شبیه بیضی و شامل دو میان‌ترنج با رنگ‌های متفاوت و با نقوش گیاهی، به‌ویژه گل‌فرنگ اجرا شده است. سرترنج‌ها مشابه نقش ترنج ترسیم شده است.

۳-۱. طرح کله‌اسبی: طراحی فرش کله‌اسبی بیرجند بین سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۲۵ صورت گرفته است؛ اما نام طراح آن مشخص نشده و طی سال‌های ۵۰ و ۶۰ جزء طرح‌های پرکاربرد منطقه محسوب می‌شده است (صمیمی اول، ۱۳۹۶: ۲۱). این طرح به سبب زیبایی و اصالت نقش، مورد توجه شرکت سهامی منطقه قرار گرفته است و در کارگاه‌های تحت پوشش این شرکت بافته می‌شود. زمینه فرش به رنگ کرم، شکلاتی روشن و خاکی طراحی و بافته می‌شود. تولیدکنندگان قدیمی این نقشه، استاد احمدی بیرجندی، آقایان قلاسی، میرکازمی و طایفه وکیلی از تولیدکنندگان عمده منطقه مود



جدول ۴: آنالیز خطی ترنج در قالی‌های لچک‌ترنج شهری خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

			
تصویر (۱۷): آنالیز خطی تصویر (۱) بیرجند	تصویر (۱۸): آنالیز خطی تصویر (۲) بیرجند	تصویر (۱۹): آنالیز خطی تصویر (۳) بیرجند	تصویر (۲۰): آنالیز خطی تصویر (۴) سربیشه، مود
			
تصویر (۲۱): آنالیز خطی تصویر (۵) سربیشه، مود	تصویر (۲۲): آنالیز خطی تصویر (۶) نهبندان، میغان	تصویر (۲۳): آنالیز خطی تصویر (۷) طبس	تصویر (۲۴): آنالیز خطی تصویر (۸) فردوس

لچک ترنج

## ۲-۱. ترنج قالی ماهی‌درهم

الف. آنالیز خطی ترنج تصویر ۱۷ به صورت دایره است و در اصطلاح محلی خورشیدی یا سعدی و گاهی مجمعی نام دارد و استفاده از این فرم در قالی‌های ماهی‌درهم خراسان جنوبی متداول است. این ترنج شامل چند میان‌ترنج است که تعداد آن‌ها بسته به ابعاد فرش، بین دو تا چهار عدد متغیر است. نقش مایه گل استفاده شده در مرکز ترنج، خورشید نامیده می‌شود. خطوط ترنج را کلاله‌های متصل به هم تشکیل می‌دهد که به شکل عدد هشت در کنار هم، به دور دایره تکرار می‌شوند. نقش مایه استفاده شده در رأس هر کلاله، یک بخش کوچک گل مانند است که اصطلاحاً در منطقه به هر یک از کلاله‌ها کله؛ به معنای سر و به گل رأس آن کله‌گل؛ به مفهوم سرگل می‌گویند. بر اساس ابعاد قالی، تعداد کلاله‌ها در سه نوع ۱۶، ۳۲ و ۶۴ گل متفاوت است. استفاده از نوعی سرترنج به نام سماور مرسوم است که در دو طرف نقش مایه سماور دو بند که دسته سماور یا شاخ نامیده می‌شود، قرار دارد.

ب. ساختار آنالیز خطی ترنج تصویر ۱۸ فرمی شبیه بیضی و شامل سه میان‌ترنج با رنگ‌های متفاوت است که محل اتصال ترنج به سرترنج‌ها کمی زاویه‌دار است. به جز بخش گل گرد (خورشید) مرکز ترنج، سرترنج‌ها مشابه نقش ترنج خورشیدی (سعدی) ترسیم شده است.

پ. آنالیز خطی طرح ترنج در تصویر ۱۹ به صورت فرم لوزی به همراه لبه‌های دندان‌دار است که به سه شکل ساده، پلکانی و برگ‌بادامی (برگ‌کنگره‌ای) طراحی می‌شود. سرترنج یا سماور نیز به همان شکل طرح خورشیدی (سعدی) ترسیم شده است.

۲-۲. ترنج طرح کرمان: ساختار ترنج تصویر ۲۰ فرمی شبیه بیضی و شامل دو میان‌ترنج با رنگ‌های متفاوت و با نقوش گیاهی به ویژه گل‌فرنگ اجرا شده است. سرترنج‌ها مشابه نقش ترنج ترسیم شده است.

۲-۳. ترنج طرح کله‌اسبی: ساختار ترنج تصویر ۲۱ بیضی‌شکل همچنین بخش مرکزی ترنج شامل یک گل

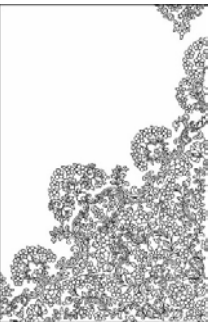


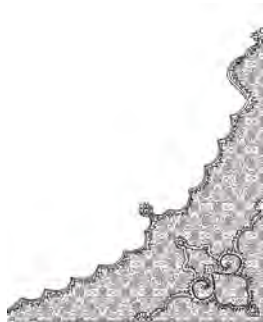


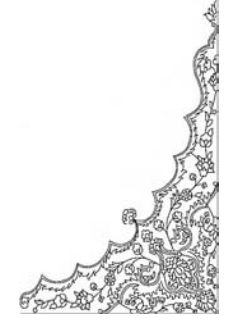



به کاررفته در ترنج، می‌توان به انواع نقش‌مایه‌های گیاهی اشاره کرد. این نقشه غالباً ۳۲ کله یا به اصطلاح ۳۲ گل است. ۵-۲. **ترنج طرح نایین:** به صورت فرم دایره است. این ترنج شامل چند میان‌ترنج است که تعداد آن‌ها بسته به ابعاد فرش، متغیر است. نقش‌مایه گل در مرکز ترنج استفاده شده است که در تقدم دیداری بیننده قرار می‌گیرد. خطوط ترنج را گل‌های متصل به هم تشکیل می‌دهد که در کنار هم، به دور دایره تکرار می‌شوند.

### ۳. تحلیل ساختار لچک

ساختارهای متنوع لچک در قالی‌های منطقه خراسان جنوبی حاکی از آن است که حالت قرارگیری لچک‌ها تفاوت‌هایی با یکدیگر دارد. بر همین اساس در جدول طبقه‌بندی لچک‌ها با نام‌های لچک‌ترنج‌دار و دور لچک انجام شده است. همچنین خصوصیات کلی لچک‌های این منطقه در آنالیز خطی و توضیح عنوان‌ها ذکر شده است.

جدول ۵: آنالیز خطی لچک در قالی‌های لچک‌ترنج شهری خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

			
تصویر ۲۸. آنالیز خطی تصویر ۴، سربیشه، مود	تصویر ۲۷. آنالیز خطی تصویر ۳، بیرجند	تصویر ۲۶. آنالیز خطی تصویر ۲، بیرجند	تصویر ۲۵. آنالیز خطی تصویر ۱، بیرجند
			
تصویر ۳۲. آنالیز خطی تصویر ۸، فردوس	تصویر ۳۱. آنالیز خطی تصویر ۷، طبس	تصویر ۳۰. آنالیز خطی تصویر ۶، نهبندان، میغان	تصویر ۲۹. آنالیز خطی تصویر ۵، سربیشه، مود

نیلوفر دوازده پر به رنگ تیره است. در بخش چهارم ترنج که جداکننده ترنج از متن است، به وسیله حلقه‌های دالبرمانند و رشته‌ای از گل‌های نیلوفر و عناصر دیگر تزیین شده است. در قسمت سرترنج آن، یک سربند که تعدادی برگ به شکل ماهی ترسیم شده، به کار رفته است؛ به شکلی که ماهی‌ها در حال شنا کردن هستند و همگی به سمت سربند و حول آن متمرکزند. استفاده از برگ‌هایی شبیه ماهی در این فرش‌ها نماد زندگی و باروری است.

۴-۲. **ترنج طرح سعدی:** ساختار ترنج به صورت دایره در

تصویر ۲۲ و در اصطلاح

محلی به نام خورشیدی یا سعدی است که در قالب یک چهارم همراه با خطوط محیطی به شکل عدد هشت است. از تکرار متناوب هر یک از آن‌ها، کلاله‌های متصل به هم به وجود می‌آید. استفاده از این ترنج در خراسان جنوبی از اصالت بالایی برخوردار است. این ترنج شامل چند میان‌ترنج است که تعداد آن‌ها بستگی به ابعاد قالی متغیر است. از جمله نقوش

قسمت است که بخش اول به صورت یک‌دوم طراحی شده است و تصویر دو سر اژدها که پشت به هم هستند نیز ترسیم شده و به وسیله برگ‌های کنگری و اسلیمی تزیین شده است. بخش دوم شامل طره که از لحاظ رنگ‌بندی کاملاً شبیه متن است؛ همچنین با اسلیمی‌ها و گل‌های نیلوفر، به‌ویژه دوازده حیوان تخیلی بالدار که دوبه‌دو رو به یکدیگر هستند، تشکیل شده است و فضای بین آن‌ها را یک نیم‌گل نیلوفر تشکیل می‌دهد. این حیوانات تخیلی بالدار بیشتر شبیه شیردال هخامنشی است. دهان و بال‌ها شبیه عقاب، سر، گوش و یال‌هایی شبیه اسب، پنجه‌ها، بدن و دم شبیه شیر است.

**۳-۴. لچک طرح سعدی:** تصویر ۳۰. شامل دو میان‌لچک است که با خطوط گردان و منحنی ترسیم شده است. در میانه لچک، همانند سرترنج، طرحی با نام سماور طراحی می‌شود که با حرکت‌های اسلیمی، نقشی شبیه سربند پدید می‌آورد. این طرح مشابه طرح سماور موجود در سرترنج است. همچنین فضاسازی لچک‌ها مانند ترنج با نقوش گیاهی اجرا شده است.

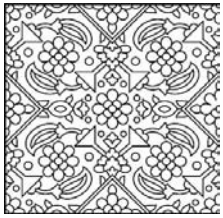









**۳-۵. لچک طرح نایین:** طرح لچک با خطوط گردان و منحنی ترسیم شده است. در میانه لچک، طرحی با حرکت‌های اسلیمی و فضاسازی لچک به وسیله نقوش گیاهی اجرا شده است (تصویر ۳۱ و ۳۲)

**۳-۱. لچک قالی ماهی‌درهم:** تصویر ۲۵ شامل دو میان‌لچک است که با خطوط گردان و منحنی ترسیم شده است. در میانه لچک، همانند سرترنج، طرحی با نام سماور، گلدان و کوزه گوشه طراحی می‌شود که با حرکت‌های اسلیمی، نقشی شبیه سربند پدید می‌آورد. این طرح مشابه طرح سماور موجود در حاشیه و سرترنج است که سماور در حاشیه، کوچک‌تر و جزئی‌تر از سرترنج و کوزه گوشه طراحی می‌شود. فضاسازی لچک‌ها مانند ترنج و متن با نقش‌مایه ریزه‌ماهی اجرا شده است. ساختار لچک در تصویر ۲۶ دارای طرحی همانند ترنج هلالی و دالبرمانند است. گاهی تعداد میان‌لچک‌ها تا سه قسمت نیز می‌رسد. برای زیبایی بیشتر، گاهی لچک در قسمت طولی متن امتداد می‌یابد تا به لچک مقابل بپیوندد و به شکل دورلچک ظاهر شود. ساختار طرح لچک تصویر ۲۷ در این طرح مشابه ترنج و مثلث‌شکل است. فرم قاب لچک، سرترنج و میان‌ترنج با ترنج مشترک و به همان شکل بادامی است.

**۳-۲. لچک طرح کرمان:** تصویر ۲۷ دارای طرحی همانند ترنج است. برای زیبایی بیشتر، لچک در قسمت طولی متن امتداد می‌یابد تا به لچک مقابل بپیوندد و به شکل بخشی موازی حاشیه ظاهر شود.

**۳-۳. لچک طرح کله‌اسبی:** لچک‌های تصویر ۲۸ شامل دو

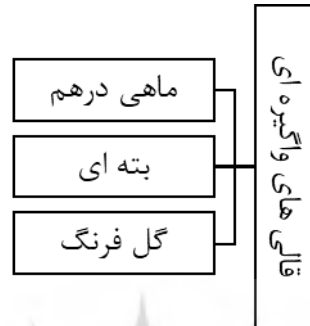
جدول ۶: نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در متن قالی‌های لچک‌ترنج خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

لچک‌ترنج				
طرح ماهی‌درهم		طرح کله‌اسبی		طرح سعدی
				
ریزه‌ماهی	شیردال	گل نیلوفر	بته	گل شاه‌عباسی
طرح نایین				
				
	گل شاه‌عباسی			دسته گل

بررسی نتایج به دست آمده، به ویژگی‌های طرح کلی متن دست یافت. با بررسی نمونه طرح‌های قالی شهری خراسان جنوبی طبقه‌بندی ساختار متن شامل: قالی‌های واگیره‌ای (ماهی درهم، بته‌ای و گل‌فرنگ)، قابی (خشتی)، محرمات و افشان است که خصوصیات کلی هر یک از این قالی‌ها در آنالیز خطی و توضیح عنوان‌ها مشخص شده است.

#### ۴. بررسی ساختار کلی متن قالی‌های شهری خراسان جنوبی (طرح‌های غیرلچک و ترنج‌دار)

در ادامه به بیان ویژگی‌های کلی طرح قالی‌هایی می‌پردازیم که شامل لچک‌ترنج نیستند و به‌طور کلی طرح‌های واگیره‌ای و سراسری دارند. آنالیز خطی هر یک از تصاویر قالی‌های شهری خراسان جنوبی بر طبق جدول ۳ تنظیم شده است تا با



نمودار ۳. طبقه‌بندی قالی‌های واگیره‌ای (نگارندگان، ۱۴۰۱)

#### ۴-۱. طرح ماهی درهم

طرح سرتاسر ماهی درهم (تصویر ۹) از تکرار نقش مایه اصلی و به هم پیوستن آن‌ها به وجود می‌آید. از تکرار متقارن چهار نقش مایه ماهی درهم یک، نگاره لوزی که آن را «چرخ و فلک» نامیده‌اند در وسط، شکل می‌گیرد و معمولاً در بالا و پایین هر چرخ و فلک، نگاره که از خانواده نقش مایه‌های نیلوفر آبی یا نخل بادبزی است، قرار می‌گیرد. طرح ماهی درهم به دو صورت عمده تقسیم می‌شود: ۱. ماهی درهم با لوزی و ۲. ماهی درهم بدون لوزی. (عاملی، ۱۳۹۳: ۳۴). ساختار متن قالی در طرح افشان ماهی درهم، متشکل از تکرار واگیره‌هایی به صورت متصل است. نقش مایه ماهی درهم به تنهایی یک طرح کامل را تشکیل می‌دهد.

#### ۴-۲. طرح بته‌ای

این طرح (تصویر ۱۰ و ۱۱) متشکل از تکرار یکی در میان ردیف‌های بته و قاب گل گرد است. همچنین محیط بته‌ها با استفاده از نقوش ختایی احاطه شده است. معمولاً در زمینه کرم بافته می‌شود. نقش مایه بته‌جقه که گاهی بته کوچکی در کنار بته بزرگ‌تر جا گرفته است، به بته رضایی هم معروف است (قلاسی مود و قلاسی مود، ۱۳۹۴: ۳۹) براساس تحقیقات میدانی صورت گرفته مناطق معروف بافت نقش بته‌ای، می‌توان به روستای درخش از بخش قهستان، مود از شهر سریشه و بیرجند اشاره کرد.

#### ۴-۳. طرح گل فرنگ

نقشه گل فرنگ (تصویر ۱۲) متشکل از دسته‌گل‌های متعددی است که به‌طور پراکنده در قالی طراحی و بافته می‌شود و بافت آن پس از خاتمه هر دسته گل، مجدداً تکرار می‌شود (قلاسی مود و قلاسی مود، ۱۳۹۱: ۴۱) تکرار دسته‌گل‌ها در ساختار متن قالی با طرح گل فرنگ بسیار منظم اجرا شده؛ چنان‌که باعث ایجاد ریتم در نگاه بیننده شده است.

#### ۴-۴. طرح محرمات

طرح محرمات، واگیره‌ای و شامل نوارهای عمودی است. فواصل بین نوارها با نقوش هندسی تزیین شده است که از شلوغی بیش از حد طرح می‌کاهد. نقش اصلی طرح محرمات، بته‌جقه است که همراه با نقوش ساده و تزیینی دیگر متن، نوارها را پر می‌کند. گاهی اوقات برای جلوه بیشتر طرح، از بندهایی برای پیوستگی بیشتر نوارها استفاده می‌شود (تصویر ۱۳ و ۱۴).

#### ۴-۵. طرح افشان

طرح افشان به دلیل تکرار منظم و به هم پیوستگی اضلاع طرح، نوعی وحدت را در ذهن مجسم می‌کند که چگونه از به هم پیوستن چندین واگیره در فرش، گلستانی از نقوش شکل گرفته است (صمیمی اول، ۱۳۸۳: ۵۲) ساختار متن در این قالی واگیره‌ای از تکرار گل‌های شاه‌عباسی، گل فرنگ و غنچه‌ها ایجاد شده است (تصویر ۱۵).

#### ۴-۶. طرح خشتی

در قسمت عرضی قالی، هشت قاب تکرار می‌شود. نقوش تزیینی مورد استفاده در ساختار هر یک از قاب‌ها درخت، گلدان، سربند اسلیمی، بوته گل و بته است.

ساختار متن در قالی خشتی (تصویر ۱۶) از ۹ قاب مربع‌شکل با طرح و رنگ متفاوت ایجاد و فواصل بین قاب‌ها با نقوش تزیینی از یکدیگر مجزا شده است که در قسمت طولی چهارده و

جدول ۷: نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در متن قالی‌های خراسان جنوبی (طرح‌های غیر از لچک‌ترنج‌دار) (نگارنگان، ۱۴۰۱)

طرح‌های واگیرهای				
طرح ماهی درهم	طرح بته‌ای		طرح گل‌فرنگ	
ریزه‌ماهی	بته	بته	بوته گل‌فرنگ	قاب گل
طرح خشتی				
بیدمجنون	بوته گل		اسلیمی سربندی	درخت زندگی
-				
-	بته (سرو)	نشان	محرابی گلدانی	دسته‌گلی

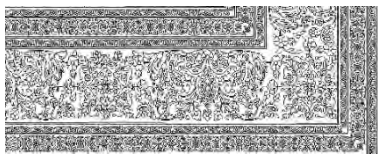



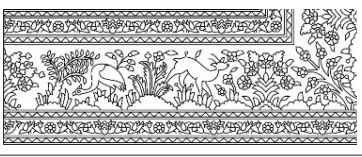
#### ۵. حاشیه

ثابت و تکراری در قالی‌های منطقه پیدا کرد. تصاویر موجود در جدول، به‌ترتیب حاشیه در قالی‌ها را نشان می‌دهد. همچنین در جدول، حاشیه‌های مشترک این منطقه که برگرفته از الگویی ثابت است معرفی شدند. حاشیه‌ها در قالی‌های خراسان جنوبی تنوع نه‌گانه اسمی دارند.

تنوع شکلی ایجادشده در قالی‌های شهری خراسان جنوبی برپایه نقوش گردان است و نقش‌مایه‌های استفاده‌شده در حاشیه نیز یکی از ساختارهای مهم و اصلی مورد بررسی در قالی‌های شهری خراسان جنوبی محسوب می‌شود. در این زمینه می‌توان در کنار گستردگی و تنوع، نقش‌مایه‌هایی را به‌عنوان الگویی



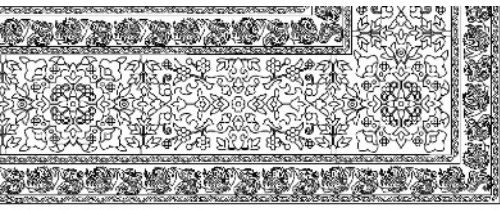
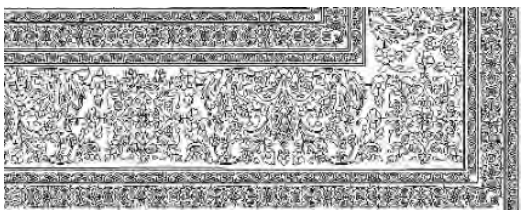
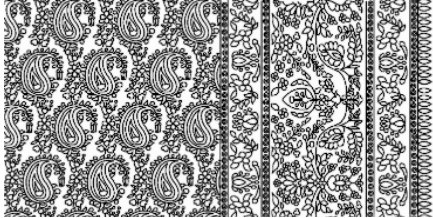
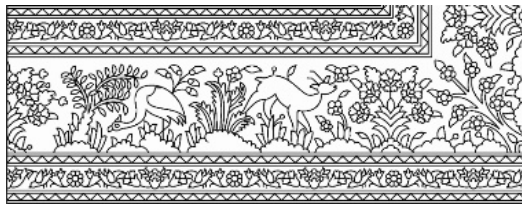
جدول ۸: حاشیه در قالی‌های شهری خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

		
تصویر ۳۵. آنالیز خطی تصویر ۳، حاشیه سماوری	تصویر ۲۴. آنالیز خطی تصویر ۲، حاشیه سماوری	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱، حاشیه سماوری
		
تصویر ۳۸. آنالیز خطی تصویر ۶، حاشیه شاه‌عباسی	تصویر ۳۷. آنالیز خطی تصویر ۵، حاشیه ختایی	تصویر ۳۶. آنالیز خطی تصویر ۴، حاشیه گلدانی
		
تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۹، حاشیه سماوری	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۸، حاشیه شاه‌عباسی (قهر و مورب)	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۷، حاشیه شاه‌عباسی (قهر و مورب)
		
تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۲، حاشیه گل‌فرنگ	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۱، حاشیه بادامی	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۰، حاشیه شاه‌عباسی
		
تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۵، حاشیه گلدانی	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۴، حاشیه کتیبه‌ای	تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۳، حاشیه شاه‌عباسی
		
		تصویر ۳۳. آنالیز خطی تصویر ۱۶، حاشیه مرغ و آهو

کتیبه‌ای، بادامی و مرغ و آهو به‌عنوان مهم‌ترین حاشیه‌ها اشاره کرد. در جدول شماره ۹ هر یک از این حاشیه‌ها به‌صورت خطی ارائه شده و سپس توضیحات آن‌ها بیان شده است.

بررسی حاشیه‌های موجود در قالی‌های شهری منطقه خراسان جنوبی نشان می‌دهد که استفاده از برخی طرح‌ها در بین قالی‌ها مشترک است؛ بنابراین می‌توان به حاشیه سماوری،

جدول ۹: حاشیه‌های مشترک در قالی‌های شهری خراسان جنوبی (نگارندگان، ۱۴۰۱)

	
حاشیه کتیبه‌ای رایج در طرح بته‌ای و محرمات، تصویر ۱۰، ۱۱، ۱۳ و ۱۴	حاشیه سماوری رایج در طرح ماهی‌درهم، تصویر ۱، ۲، ۳ و ۹
	
حاشیه بادامی رایج در طرح بته‌ای و محرمات، تصویر ۱۰، ۱۱، ۱۳ و ۱۴	حاشیه مرغ و آهو رایج در طرح خشتی، تصویر ۱۶

کل این نقوش به شکل واگیره‌ای در طول حاشیه کوچک امتداد می‌یابد. این حاشیه در قالی‌های شماره ۱، ۲ و ۳ کاربرد دارد.

#### ۵-۲. حاشیه کتیبه‌ای

ساختار حاشیه طرح محرمات شامل یک حاشیه بزرگ و دو حاشیه کوچک به همراه چهار زنجیره است. حاشیه بزرگ با نقش کتیبه‌ای متشکل از تکرار قاب‌هایی است که درون هر یک از آن‌ها نقوش تزئینی قرار گرفته است.

#### ۵-۳. حاشیه مرغ و آهو

ترتیب تکرار حاشیه‌ها در قالی شامل دو ردیف زنجیره با طرح لوزی، حاشیه کوچک با طرح گل گرد به همراه پرند و حاشیه بزرگ با طرح مرغ و آهو است. این طرح یکی از رایج‌ترین انواع حاشیه‌های کاربردی در قالی‌های خشتی خراسان جنوبی محسوب می‌شود و علت این نام‌گذاری به سبب ساختار طرح است که دارای نقوش مرغابی و آهو و برگرفته از طبیعت است. همچنین ساختار طرح حاشیه از نقوش مشابه متن مانند درختان و دسته‌های گل پیروی می‌کند. با توجه به پژوهش میدانی صورت‌گرفته، در بعضی موارد نقوش حیوانی از حاشیه بزرگ حذف شده است.

#### ۵-۴. حاشیه بادامی

ساختار تشکیل‌دهنده این حاشیه شامل یک حاشیه بزرگ و دو حاشیه کوچک و چهار زنجیره است. حاشیه بزرگ با

#### ۵-۱. حاشیه سماوری

ساختار حاشیه به صورت هفت‌قسمتی است که شامل یک حاشیه بزرگ و دو حاشیه کوچک و چهار زنجیره است. این طرح یکی از رایج‌ترین انواع حاشیه‌های کاربردی در انواع قالی‌های ماهی‌درهم خراسان جنوبی محسوب می‌شود و علت این نام‌گذاری به سبب ساختار طرح است. نقش‌مایه‌های به‌کاررفته در زنجیره به صورت یک نقش واگیره‌ای با نقوش تلفیقی از طرح‌های شکسته، گل، برگ و... است. حاشیه بزرگ در اصطلاح محلی به نام پرچلکی و یا سماوری شناخته می‌شود که با نقش‌مایه جلک و سماور اجرا شده که در فضا سازی بین آن‌ها نقش بته استفاده شده است. همچنین درون جلک، یک گل هشت‌پر قرار دارد و پره‌های جلک در منطقه ۴ عدد است. در برخی قالی‌های با ابعاد بزرگ‌تر تعداد پره‌ها تا ۸ عدد نیز می‌رسد. حاشیه کوچک به صورت یک حاشیه بیرونی و درونی، دو طرف حاشیه بزرگ را فراگرفته است. در مناطق مختلف به نام‌های «مداخل»، «کتیبه خُردی» شناخته می‌شود. نقش‌مایه به‌کاررفته در هر دو حاشیه، یکسان و دارای یک نقش استوانه‌ای به نام قلمدان است. نگاره‌های درون قلمدان نیز شامل یک گل هشت‌پر در مرکز و دو گل پنبه‌ای به علاوه عناصر تزئینی در طرفین است. فضای متنی بین دو قلمدان نیز توسط دو گل پنج یا هشت‌پر که نقش یک جلک را در میان می‌گیرند، پر می‌شود.



طرح بادامی به همراه سایر نقوش ختایی است. همچنین طرح حاشیه‌های کوچک از گل گرد، غنچه و برگ‌های ختایی تشکیل شده است.

### نتیجه‌گیری:

مطالعات میدانی در قالی‌های شهری خراسان جنوبی نشان می‌دهد بیشترین میزان نمونه‌ها به شهرستان بیرجند اختصاص دارد. همچنین در این میان طرح لچک‌ترنج‌دار با بالاترین میزان تعداد در تمامی شهرستان‌های این استان بیشترین کاربرد را داشته است. با توجه به ویژگی و سبک نقش‌پردازی در قالی‌های شهری، تمامی نمونه‌های موجود با استفاده از نقوش گردان اجرا شده است. نتایج به‌دست‌آمده از قالی‌های شهری خراسان جنوبی در قسمت گره، بازگوکننده این نکته است که گره مورد استفاده در مناطق مذکور، نامتقارن است. در رابطه با تقسیمات مورد استفاده در متن، بیشترین میزان به تقسیم‌بندی سرتاسری اختصاص دارد.

با توجه به پژوهش مورد نظر، تنوع طرح و نقش در قالی‌های خراسان جنوبی در همه مناطق این استان دیده می‌شود؛ مانند استفاده از طرح‌های لچک‌ترنجی، واگیره‌ای، محرمات، خشتی و افشان که در قالی‌های شهری مشاهده می‌شود. همچنین با بررسی‌های انجام‌شده به نظر می‌رسد نوع سبک‌پردازی برخی از طرح‌های به‌کاررفته، در ارتباط با یکدیگر است؛ مانند گروه قالی‌های لچک‌ترنج که بیشتر تکرار طرح‌های ماهی درهم و طرح نایین است و طرح‌های ابداعی در این مناطق دیده نمی‌شود. همچنین طرح خشتی نیز مختص به یک نقشه است و تفاوتی با طرح خشتی سایر مناطق ندارد. در پژوهش مورد نظر طبقه‌بندی طرح و نقش در قالی‌های شهری این استان شامل ۱۱ مورد است که متشکل از لچک‌ترنج ماهی‌درهم، لچک‌ترنج طرح کرمان، لچک‌ترنج کله‌اسبی، لچک‌ترنج سعدی، لچک‌ترنج طرح نایین، واگیره‌ای ماهی‌درهم، واگیره‌ای گل‌فرنگ، واگیره‌ای بته‌ای، واگیره‌ای محرمات، افشان بندی و خشتی است.

ویژگی‌های شاخص در بررسی طرح و نقش قالی‌های شهری خراسان جنوبی به ۵ دسته طبقه‌بندی می‌شود که عبارت‌اند از: ۱. **شاخصه‌ها:** الف. نقش‌پردازی قالی‌ها با توجه به سبک شهری به صورت گردان است؛ ب. بیشترین ابعاد به‌کاررفته در قالی‌های این استان مربوط به ۳۰۰ در ۲۰۰ سانتی‌متر است و

پ. طرح لچک‌ترنجی بیشترین میزان استفاده و افشان کمترین کاربرد را در قالی‌های استان دارد.

۲. **فرم ترنج:** الف. ساختار کلی ترنج به‌کاررفته در قالی‌های شهری شبیه به هم اجرا شده است؛ ب. بیشترین شکل ترنج به‌کاررفته در قالی‌ها دایره است و پ. از نظر تقسیمات ترنج بیشتر به‌صورت یک‌شانزدهم اجرا شده است.

۳. **فرم لچک:** الف. فرم به‌کاررفته در ساختار لچک‌های استان اکثراً در قسمت عرضی به‌صورت متصل قرار گرفته است و بیشتر به‌صورت لچک گردان است و ب. از نقوش مرتبط با متن در نقش‌پردازی استفاده شده است.

۴. **متن:** الف. فضای مورد استفاده در نقش‌پردازی قالی استان اختصاص به کاربرد نقوش گردان دارد و ب. استفاده بیشتر از نقوش گیاهی مانند انواع گل‌های شاه عباسی، گل‌فرنگ، گل گرد، بته، ریزه‌ماهی و سایر نقوش گیاهی همچنین نقوش حیوانی مانند شیردال مشاهده می‌شود.

۵. **حاشیه:** الف. استفاده از حاشیه سماوری به‌عنوان پرکاربردترین حاشیه مورد استفاده در حواشی مانند جلک و قلمدان اجرا می‌شود؛ ب. بیشترین تقسی بندی حاشیه سه، پنج و هفت‌قسمتی در نظر گرفته شده است؛ پ. با توجه به شهری‌بودن قالی‌ها، حاشیه با رعایت گوشه‌سازی اجرا شده است و ت. تناسب حاشیه به عرض قالی، بیشترین ۱/۳ و کمترین ۱/۲ است.

### پی‌نوشت‌ها:

۱- قالی شهری: به دست‌بافته پُرزدار و گره‌دار قالی می‌گویند که شیوه بافت قالی‌های شهری عمده‌تاً تمام لول و با نقوش گردان اجرا می‌شود.

۲- طبقه‌بندی رایج: در حال حاضر، طبقه‌بندی نوزده‌گانه و فعلی فرش ایران بیش از سه دهه عمر دارد و با اعتبار این تفکیک توسط شرکت سهامی فرش ایران همین تقسیم‌بندی رواج دارد و در دانشگاه‌ها نیز تدریس می‌شود و (علی‌رغم ایرادات اساسی که در عدم تفکیک طرح از نقش وجود دارد) عموم محققان و کارشناسان فرش ایران بدان استناد می‌کنند. این تقسیم‌بندی با توجه به شاخصه‌های شناسایی طرح و چگونگی جای‌گیری نقوش در متن فرش صورت می‌گیرد و کلیه فرش‌هایی که بر

۵- دار عمودی: بیشترین کاربرد را دارد و داری است که تیرهای بالایی و پایینی آن (سردار و زیردار) یا به وسیله دو تیر عمودی متصل و محکم می‌شود یا در سوراخ‌هایی که در دیوارهای کناری کارگاه ایجاد می‌شود، جای می‌گیرند (یارشاطر، ۱۳۸۴: ۲۹).

۶- طرح: براساس تقسیم‌بندی اصولی طرح و نقش فرش ایران، ماهی درهم، بته و گل‌فرنگ نقش‌مایه هستند. با توجه به اینکه معیار نام‌گذاری قالی‌ها فرهنگ رایج در منطقه است، از واژه طرح استفاده شده است. لازم به ذکر است طرح، ساختار کلی نقشه است که نقوش و نقش‌مایه‌ها در آن جای می‌گیرند.

### منابع

- ابراهیمی، افسانه. ۱۳۹۳. *سال‌نامه آماری شهرستان سریشه*. معاونت آمار و اطلاعات؛ سازمان مدیریت و برنامه ریزی استان خراسان جنوبی.
- اربابی، بیژن (۱۳۸۵). «ارزیابی شیوه‌های طبقه‌بندی طرح و نقش فرش ایران». *گلجام*. شماره ۱۱. صص: ۷۴۵۷.
- اسفهرودی، زهرا (۱۳۹۶). «بررسی تحلیلی قابلیت‌های تاریخی، فرهنگی و اجتماعی شهر بیرجند در رونق فرش دست‌باف (با تأکید بر فرش‌بافی مود و درخش)». *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد*. دانشکده هنر و معماری دانشگاه علم و هنر، اردکان.
- اشنیرنر، اریک (۱۳۷۴). *قالی‌ها و قالیچه‌های شهری و روستایی ایران*. مترجم: مهشید تولایی و محمدرضا نصیری. تهران: یساوولی.
- افتاده، مریم (۱۳۹۳). «بررسی نقوش قالیچه‌های بلوچی خراسان جنوبی». *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد*. دانشکده هنر دانشگاه سمنان.
- برقی، سلمان (۱۳۹۵). «مطالعه طرح‌ها و نقوش شاه‌عباسی در فرش‌های طرح نایینی با تأکید بر نمونه فرش‌های بافته‌شده در شهر طبس استان خراسان جنوبی». *پایان‌نامه کارشناسی/ارشد*. دانشگاه پیام نور تهران.
- حسینی، مریم؛ صادقیان، حمید (۱۳۹۱). مطالعه تطبیقی نقوش هندسی گیاهی مشترک در نقشه‌های خشتی قالی بیرجند و چالستر». *پژوهش هنر*. شماره ۴. صص: ۳۲۱۵.

این مبنا وجوه مشترکی داشته باشند، در یک گروه، که نماینده ساختار و اسلوب کلی طرح است، دسته‌بندی می‌شوند (دریایی، ۱۳۸۶: ۳۲).

طرح‌های نوزده‌گانه شرکت فرش ایران عبارت‌اند از: ۱. طرح‌های آثار باستانی و ابنیه اسلامی، ۲. طرح‌های شاه‌عباسی، ۳. طرح‌های اسلیمی، ۴. طرح‌های افشان، ۵. طرح‌های شکارگاهی، ۶. طرح‌های واگیره‌ای (بندی)، ۷. طرح‌های بته‌ای، ۸. طرح‌های درختی، ۹. طرح‌های ترکمن، ۱۰. طرح گل‌فرنگ، ۱۱. طرح محرابی، ۱۲. قابی (خشتی)، ۱۳. گلدانی، ۱۴. طرح ماهی (هراتی)، ۱۵. طرح‌های محرمات، ۱۶. طرح‌های هندسی، ۱۷. طرح‌های ایلیاتی، ۱۸. طرح‌های اقتباسی و ۱۹. طرح‌های تلفیقی (همان، ۴۰۳۳).

طبقه‌بندی فرش‌های این پژوهش تلفیقی از طبقه‌بندی نوزده‌گانه شرکت سهامی فرش و همچنین طبقه‌بندی طرح و نقش دکتر اربابی است که در پژوهشی دسته‌بندی نوینی ارائه کرده است:

۱. طرح لچک‌ترنج، ۲. طرح افشان، ۳. طرح محرابی، ۴. طرح محرمات، ۵. طرح خشتی، ۶. طرح قابی یا بندی، ۷. طرح واگیره و ۸. طرح تلفیقی (گاه برخی طرح‌های مورد اشاره در یک متن به‌همراه هم ارائه می‌شوند؛ از این‌رو از چنین طرح‌هایی با نام تلفیقی یاد می‌کنیم) (اربابی، ۱۳۸۵: ۶۵).

۳- گره نامتقارن: گردش نخ خامه در زیر و روی تار، گره نامتقارن را به وجود می‌آورد. نحوه گره‌زدن به این صورت است که نخ در روی یکی از گره‌ها که تار رو است، گردش می‌کند و از پشت تار زیر عبور می‌کند.

۴- دار: دستگاه‌های قالی‌بافی را که اصطلاحاً به آن‌ها دار نیز گفته می‌شود، از نظر شکل دستگاه و مکانیسم بافت آن‌ها به دو نوع تقسیم می‌کنند: الف. دستگاه‌های افقی و ب. دستگاه‌های عمودی. دارهای افقی: دستگاه‌های افقی بیشتر در میان عشایر رواج دارد و علت رواج این نوع دارها در میان عشایر بیشتر به دلیل سهولت جابه‌جایی آن‌ها به هنگام کوچ است. با این دستگاه‌ها فرش‌هایی با اندازه‌های بزرگ را نمی‌توان بافت و همچنین فرش‌هایی که با این نوع دستگاه‌ها بافته می‌شوند، گاهی در بالا و پایین، اختلاف عرض پیدا می‌کنند (نصیری، ۱۳۸۵: ۵۹).



- خرمی، مینا (۱۳۹۴). «پژوهشی در تاریخ استان خراسان جنوبی و پیشینه قالی دستباف آن». در مجموعه مقالات همایش ملی فرش دستباف خراسان جنوبی. تدوین فرهاد خسروی بیژانم و حسین بارانی. بیرجند: چهاردرخت. صص: ۸۲۴۸۰۳.
- دریایی، نازیلا (۱۳۸۶). زیبایی‌شناسی در فرش دستباف ایران. تهران: مرکز ملی فرش ایران.
- رخشانی‌مقدم، مطهره (۱۳۹۵). «بررسی علل رکود بازار فرش خراسان جنوبی». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه بین‌المللی امام‌رضا، مشهد.
- ژوله، تورج (۱۳۷۵). برگی از قالی خراسان. تهران: شرکت سهامی فرش ایران.
- ژوله، تورج (۱۳۸۱). پژوهشی در فرش ایران. تهران: یساولی.
- شاه‌بیگی، مرتضی (۱۳۹۵). «تأثیر مؤلفه‌های فرهنگی بر نقوش فرش قائنات». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه هنر تهران.
- صمیمی، محمدعلی (۱۳۹۹). (طراح فرش بیرجند). تاریخ مصاحبه دهم مردادماه. اداره جهاد کشاورزی.
- صمیمی اول، محمد (۱۳۸۳). اصول و مبانی طراحی فرش ایران. تهران: عابد.
- صوراسرافیل، شیرین (۱۳۸۳). بر کویر سبز جنوب (فرش خراسان). تهران: احیای کتاب.
- عاملی، فاطمه (۱۳۹۳). «تحول نقش ریزه‌ماهی در فرش شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر». پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور تهران.
- \_\_\_\_\_ صفاران، الیاس؛ صباغ‌پور، طیبه (۱۳۹۴). «تحول نقش ریزه‌ماهی در فرش شهرستان بیرجند طی دهه‌های اخیر». گلجام. شماره ۲۶. صص: ۴۵۳۱.
- قلاسی مود، شیرمحمد؛ قلاسی مود؛ شعله (۱۳۹۱). قالی مود و تاریخچه آن. مشهد: شعرا.
- مریدی، محمدرضا؛ مراثی، محسن؛ مقنی‌پور، مجید (۱۳۹۶). «تحلیل علیت و عاملیت در دگرگونی‌های دو دهه اخیر قالی ایران (مناطق مورد مطالعه: خراسان شمالی، خراسان رضوی، خراسان جنوبی)». گلجام. شماره ۳۲. صص: ۱۳۴۱۲۱.
- نصیری، محمدجواد (۱۳۸۵). فرش ایران. تهران: پرنگ.

## A Study on the Formal Structure of Design Patterns in Urban Carpets in Southern Khorasan Province

Farnoosh Rahmani<sup>1</sup>, Ali Vandshoari<sup>2</sup>, Abdollah Mirzaei<sup>3</sup>, Vahide Hesami<sup>4</sup>

1-PhD student of Al-Zahra University

2- Ph.D. Associate Professor, Tabriz Islamic Art University. (Corresponding author)

3- Ph.D. Associate Professor, Tabriz Islamic Art University.

4- , Iran

DOI: 10.22077/NIA.2023.5632.1676

### Abstract

Southern Khorasan Province is one of the most important regions in Iran for weaving carpets. Studies on the patterns used in this region suggest that the patterns are developed influenced by the geographical location where the carpets are woven and that they can be divided into three categories: urban, village and nomadic. The purpose of this paper is to study the design patterns, provide a formal analysis on the urban carpets, and present a classification of the contemporary patterns in this province in order to introduce collective information on the local and original design patterns having been used in carpets.

This study is descriptive-analytical and the data are analyzed using detail-oriented (inductive) approach. The data on literature and history were collected via library research and, for the main part of the study, the sample images of the carpets from several regions in Southern Khorasan Province were gathered using field research. The statistical population of the urban carpets in Southern Khorasan includes 208 carpets out of which 16 were studied. Besides presenting a classification of the carpets, the analysis of the data on the design patterns indicates the prevalence of carpet weaving in all the regions in the province except Sarayan.

Studies show that hand-woven carpets of the individual regions display unique design patterns including medallion corner, multiple-panel, vagirei, straipped, kheshti and wall-to-wall. Moreover, some of the patterns used in different regions share the same style - kheshti, although being attributed to a specific region, is seen to be the same as the one in the other regions in Southern Khorasan Province. One may refer to medallion corner as another example which contains repetitions of twisted fish patterns and Sa'adi pattern.

**Key words:** design patterns, urban hand-woven carpet, Southern Khorasan.

---

1- Email: Rahmani.farnoosh@yahoo.com

2- Email: a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

3- Email: a.vandshoari@tabriziau.ac.ir

4- Email: Hesami@birjand.ac.ir